

Božidar Jezernik

TEORETIČNA IZHODIŠČA ETNOLOŠKIH RAZISKOVANJ USTNE TRADICIJE

Vsako razpravljanje o ustni tradiciji izhaja iz določenih teoretičnih izhodišč. Neko teoretsko misel o ustni tradiciji predpostavlja že sama fiksacija ustne tradicije. Ker je ustna tradicija pač vse, kar se širi in ohranja po ustni poti, jo je v njenem celotnem obsegu preprosto nemogoče zajeti (vsaj za zdaj) in je možna le izbirna fiksacija. Vsaka izbira pa je tudi že interpretacija na podlagi določenih teoretičnih izhodišč in vrednotenje na podlagi določenih kriterijev, čeprav povsem subjektivnih, kot so: to mi je oz. ni všeč, to se mi (ne) zdi zanimivo itd. Naj se tisti, ki izbor opravlja, tega zaveda ali ne. To, tako preprosto resnico so (tradicionalna) folkloristična in/ali narodopisna raziskovanja ustne tradicije tako rekoč potlačila v nezavedno: namesto, da bi osveščala svoja teoretična izhodišča, so se izčrpavala v nekritičnem obnavljanju starih teoretičnih izhodišč. Kar ima za vedo več neugodnih posledic.

Na Slovenskem se je znanstveno zanimanje za ustno tradicijo začelo v dobi romantike, ko se je v boju za priznanje narodne samobitnosti razvilo zanimanje za narodni jezik in slovstvo. Raziskovanje ustnega slovstva naj bi namreč omogočilo razkrivati "dušo naroda", ki naj bi se zrcalila predvsem v narodni pesmi. Menili so, da v nji zlije narod najboljše, kakor školjka v biser. Romantična pričakovanja so se kmalu pokazala za neutemeljena, saj se je tisto, kar naj bi bilo narodno, izkazalo za mednarodno.

Romantično fazo je nasledila faza realizma oz. pozitivizma, ki je prevladujoča smer še danes. Mimo etnične pripadnosti posameznih motivov ustne tradicije se pozitivistično usmerjene o raziskovanje zanimajo tudi za njihov razvoj in prostorsko razširjenost. Predmet raziskovanja v tako zastavljenih okvirih pa so še naprej ostali starosvetni heroji, "s katerimi se ponša slovenska literatura in z njo slovenski narod". Kriterij starosvetnosti in literarni kriterij sta (bila) najpomembnejša kriterija za določanje predmeta raziskovanj in njegovo vrednotenje, močno pa se je ohladilo romantično navdušenje za mitologijo.

Globoki družbenozgodovinski premiki, ki so z nastopom meščanstva v temelju zamajali dotedanji način življenja in njegove ideale, so vedno hitreje krčili prostor nadaljnega delovanja in nehanja herojev ustne tradicije, ki so delovali v imenu in za račun norm in vrednot fevdalne družbene ureditve. Ker se je meščanski način življenja najpočasneje uveljavljal na vasi, so se v agrarnih področjih tudi najdlje ohranili prežitki fevdalnih struktur v celotnem načinu življenja na sploh in v ustni tradiciji posebej. Raziskovalci, ki so se "zapisali z dušo in srcem" vedi o starosvetnih literarnih tradicijah, so zaradi nezadržnega prodiranja meščanskih struktur v vaški način življenja prisiljeni "že desetletja reševati" v zadnjih minutah prežitke stare dobe. Izhodišče raziskovanj je tako nujno (p)ostala "duhovna kultura našega kmeta", zakaj "prav med kmečkim življenjem in ne drugje (so) zrasli in s prehajanjem od ust do ust dosegli naš čas Lepa Vida, Galjot, Neusmiljena gospoda, pa še Kurent, Klepec in vrsta drugih junakov", ki so se porodili in uveljavili v razmerah fevdalne družbene ureditve na Slovenskem. Obravnavanje zgolj tovrstnih herojev je (bilo) nekaj samo ob sebi umevnega in neproblematičnega. Problematičen je (bil) kvečjemu, kdor ne misli tako in idilično sliko zaplankanih vrtičkov, na katerih se gojijo pred pozabo otete rož'ce, kali s kakšnimi "teoretiziranj".

Ker je po tradicionalnem pojmovanju literarno predvsem drugačno, nenavadno, nevsakdanje, je bilo izbiranje snovi iz ustne tradicije predvsem iskanje drugačnega, nenavadnega, nevsakdanjega, vsaj takega v načinu pripovedovanja — z drugo besedo, "zakladov našega pesništva v vezani in nevezani besedi, naše gnomično in druge literature." Ker ustna tradicija sploh ne pripoveduje samo o sežganih in prerojenih ljudeh, Kralju Matjažu in drugih takih produktih, ki smo jih nekaj enkrat že navedli, ampak navadno pripoveduje tudi o navadnem in to na navaden način, so (tradicionalna) folkloristična in/ali narodopisna raziskovanja ustne tradicije nezadostna že glede na sam obseg predmeta svojih raziskovanj. Še bolj problematična pa je njihova nezadostnost v metodološkem pogledu.

Zaradi velikih sprememb v poklicni strukturi Slovencev se pozornost sodobne etnologije pač ne more več omejevati zgolj na kmetstvo in preteklost; tudi poudarek sodobnih etnoloških raziskovanj ni več na elementih tim. ljudske kulture, ampak na njihovih nosilcih. Več o tem Kremenšek, Težnje v slovenski etnološki teoriji in praksi v 20. stoletju, 1979, in številnih drugih, tam navedenih zapisih. V skladu s tem premikom bi moralo biti izhodiščno vprašanje (etnoloških) raziskovanj ustne tradicije, **vprašanje odnosa med ustno tradicijo in njenimi nosilci, tj. vprašanje o dialektičnem razmerju med ustno tradicijo in udeleženci njene re-produkcije, kar je vprašanje o družbenozgodovinskih osnovah ustne tradicije;** — pri čemer predmet raziskovanja nikakor ne more biti omejen na del ustne tradicije, ki je bil "ljudsko slovstvo" po kriterijih tradicionalnih raziskovanj, ne po kakih drugačnih apriornih kriterijih. Raziskovanje ustne tradicije se ne more več zadovoljiti z ugotavljanjem etnične pripadnosti določene tradicije in njene razširjenosti in razvoj v prostoru in času, ampak mora razkrivati, **zakaj se je neka tradicija uveljavila v določenem prostoru in času tako, kakor se je pač uveljavila, kakšna je njena funkcija in pomen v tem prostoru in času, katere okuse (potrebe) zadovoljuje in v čigavem interesu.** Kajti znanost o vsakršni tradiciji nasploh in ustni posebej je pač kaj drugega kakor golo re-produciranje tradicije: **je kritika tradicije.** — Nakazanega premika v izhodišču raziskovanj pa brez temeljitih sprememb v metodologiji ne bo mogoče izvesti in ga raziskovalci, ki se vtapljajo v kopičenju zapisov, že po definiciji ne morejo opraviti. Tako raziskovalci s pristopom, za katerega sta značilna vztrajanje na neosmišljenih teoretičnih izhodiščih in iz tega izviraajoča apologija starosvetnosti, sami potiskajo svojo vedo na obrobje sodobnega družbenega dogajanja, kjer potem — kako čudno! — "trpi, ko da je kaznovana".

Za primer. V luči tradicionalnih raziskovanj o bogobornem Kralju Matjažu se le-ta razodeva kot "prevzetnež (2, 8, 47), predrznež (7, 48), svoje sreče pijan (7), izzivač (47, 48), ki bi rad razširil svojo oblast celo na oni svet — saj hoče biti kralj nebes (52) ali premagati pekel (61), ki strelja ali ukaže streljati proti nebu (8, 52), v zrak — boga (57). Spet v drugih pripovedih to sicer ni izrečno omenjeno, a dejanja in dialogi nam ga kažejo prav takega ali še slabšega". Skratka, slab in še slabši. Takšen pa zato, ker je prevzeten itn. V luči takih "raziskovanj" pa seveda ni niti malo vidno, da je prevzetnost (superbia) — Luciferjev greh — greh fevdalno-hierarhičnega obdobja, ko sta bila posest in bogastvo in iz njiju izvirajoča družbena moč dolgotrajno povezana z določeno osebo. Za Avguščina in kasnejšo cerkveno tradicijo je bila prevzetnost vir vsega zla: "Nikar ne dopuščaj, da bi napuh (superbia) gospodoval v tvoji misli ali besedi; z njim se je namreč začela vsa pokvarjenost!" (Tob 4, 14).

Mogočni Kralj Matjaž je v svoji prevzetnosti grešil, kajti trdil je, da gospodu ni ničesar dolžan. Pripadnikom določene družbene skupine je skupna neka zaloga znanja o družbenem svetu. Dogodek, ki vzbudi dvom o pravilnosti dosedanjih pričakovanj, more razrahljati ali celo podreti tak svet, zakaj družbene vloge in institucije obstojajo samo kot refleksija funkcije in pomena, ki ga ljudje pripisujejo družbenemu svetu — svoj ontološki status imajo zgolj na nebesih domišljije. Zato je Kralj Matjaž moral biti kaznovan s hudim porazom: vsak drugačen izid njegove vojske z gospodom bi bil nevaren precedens, to bi bilo predpostavljanje materialnega sveta imaterialnemu in vesplošen poziv na zanikovanje gospoda. Morebitna Matjaževa zmaga bi bila zmaga "kaosa" nad "redom", to bi bil iz tečajev vržen svet, svet brez hierarhije, svet, kakor ga je hotel vzpostaviti Lucifer, ki je govoril:

"Tudi jaz, ko on sem vzvišen, več pokoren mu ne bom" (Dunajska geneza).

Lucifer je bil za kazen pahnjen "dol z neba v pekla globine". "Bo mar rekel izdelek tistemu, ki ga je izdelal: 'Zakaj si me naredil tako?'" (Rimlj 9,20). — Od 13. stoletja dalje se je vzporedno s spremembami v produkcijskih odnosih vedno bolj uveljavljalo prepričanje, da je najtežji greh lakomnost (glej 1 Tim 6,10). Vendar je prevzetnost še dolgo ohranila veliko svoje veljave, predvsem v agrarnem okoljih. Kar spomnimo se, koliko "ljudskih modrosti" šiba prevzetnost in svari pred njo! Na Slovenskem npr. pa so še 1943. leta nekateri z njeno pomočjo v "ljudskem jeziku" pojasnjevali kar tekoče zgodovinsko dogajanje. Tako je neki "d" v enem iz daljše serije svojih člankov zoper "komunizem" v Slovencu XXI/8 ugotovil, da je "komunizem" "sprijeni otrok liberalizma", saj je slednji proglašal "ljudsko voljo za vir vsega prava, oznanjal pravice revolucije, proslavljal politične umore." "Tudi nrvnost je odtrgal od religije. Preziral je božje in cerkvene zapovedi in postavil človeka samega za vir in normo vseh nrvnih ukazov." "Tako se je širil med narodi odpor proti Cerkvi, proti krščanstvu, proti Bogu. Satanski 'non serviam', ne bom služil, ne gospodarju, ne Bogu (ne Dieu ne maître) je prevzel sčasoma tudi množice in delavske sloje." "Tako je liberalizem pripravil tla Marxu, ki je zavrgel Boga in krščanstvo, religijo in moralo, božje in državne zakone, sploh vse, kar je duhovnega in začel oznanjati masam ateizem in materializem."

Ker se pojem ustne tradicije le delno prekriva s pojmi, kot so: tim. ljudsko slovstvo, ustno slovstvo, popularna literatura itd., se pri spraševanju po dialektičnem razmerju med ustno tradicijo in udeleženci njene re-produkcije veljavnost tradicionalnega razlikovanja med miti, pripovedkami, legendami, pravljicami ipd. pokaže v vsej svoji pogojnosti. Razlikovanje, po katerem je pripovedovanje ali lekcija iz verouka ali zabava je lahko za ustno tradicijo, ki ni in tudi nikdar ni bila zgolj ali religiozna meditacija ali zabava, le Prokrustova postelja. Če namreč sprejmemo takšno razlikovanje, ni prav nič jasno, kaj storiti v primerih, ko pripoved ni ne mit ne kaj podobnega, niti ni resnična, čeprav se verjame v njeno resničnost. Spet se more ob enem in istem primeru zgoditi, da nekdo verjame v resničnost vsega povedanega, da je za drugega resničen le del povedanega, da nekemu ni resnično ničesar od povedanega, spet komu pa ni resničen le del povedanega itd. Kar se more vse zaradi mnogih faktorjev sčasoma tudi spreminjati, tako da nekdo, ki je verjel v resničnost povedanega, kasneje ne verjame več itd. — Odnos do tradicije pač ni nekaj statičnega, ampak se nenehno spreminja. V posledici to povzroča, da se na poti od ust do ust tradicija po vsebini in po obliki lahko spremeni kakor odmev v začarani votlini. Tako tudi ustna tradicija ni nekaj statičnega, ampak prav nasprotno: je proces. In ker je proces, na njeno re-produciranje ne vplivajo samo pripovedovalci, temveč tudi poslušalci in okoliščine, v katerih se pripoveduje: ni vsaka pripoved za vsaka ušesa, niti ni vsaka priložnost primerna za vsako pripoved.

V procesu re-produciranja ustne tradicije se zaradi delovanja različnih procesov, ki vplivajo na kakovost človekovega spomina (glej Bartlett, Remembering, 1932, in Allport — Postman, The Psychology of Rumor, 1974), ohranja (dokler sel) predvsem splošna, emocionalno orientirana shema, iz tradicije pa se izpuščajo nepomembne in neupadljive enote in dodajajo nove. Tako prihaja do pomembnih sprememb "smiselnega" in "nesmiselnega" gradiva. Razna obdobja, razne družbene skupine, razni posamezniki so gluhi za določene enote ali formulacije ustne tradicije, pa usmerjajo pozornost na točke, ki se spet lahko zdijo nepomembne njihovim naslednikom. Enote, ki jih posamezni re-producenti ne morejo vključiti v svoje izkustvene sheme ali pa so v navzkrižju z njihovim pojmovanjem danih okoliščin, izpadajo iz obnove ali pa se izkrivljajo. Vendar krčenje pripovedi nikoli ne prizadene "pomembnih" enot ustne tradicij, tj. dejstev, ki se potrjujejo stališča in pričakovanja posameznih re-producentov in ki jim pomagajo obnoviti pripoved. Stanje ustne tradicije je torej neposredno odvisno od tega, kdo, kako in s kakšnim interesom jo hrani v spominu; po dognanjih Vansine, Oral Tradition, 1973, so namreč "napake" v tradiciji neposredno odvisne od metode prenosa, stopnje (družbene) kontrole nad re-produciranjem in pogostnosti re-produciranja.

Proces re-produciranja ustne tradicije je tako proces nenehnega določanja njene funkcije in pomena, ustna tradicija sama pa odraz estetskih, religiozних, etičnih, socialnih, političnih idr. koncepcij, v katerih luči se interpretira in vrednoti, kaj je pomembno in kaj nepomembno, kaj aktualno in kaj že preteklost itd. Te koncepcije so seveda koncepcije posameznikov, ki so jih določena vprašanja bolj pritegnila, a uveljavijo se lahko le, če so prilične različnim okusom (potrebam). Način, kako se to prilikovanje vrši, kakor tudi vpliv same tradicije na oblikovanje okusa (potreb), pri tem še zdaleč ni nepomembno vprašanje.

Ustna tradicija, ki se hoče ohraniti, mora nosilcem svoje re-produkcije nuditi možnosti, da lahko v nji identificirajo svet, kakor ga pač sami vidijo, svoj pogled na svet, hkrati pa jim nuditi možnost, pojasniti si osebna in družbena protislovja dane stvarnosti. Zaradi nenehnega prilikovanja sliki sveta svojih re-producentov, je lahko dejanje oz. nehanje določenega heroja ustne tradicije silno raznoliko in se spomin na neko določeno zgodovinsko dogajanje ali njegove akterje na poti od ust do ust hrani le izjemoma dve ali tri stoletja dolgo. Potem se dokončno nadomesti z obče uveljavljenimi kategorijami in modeli, na mesto individualnega stopi eksemplarično. Če določena ustna tradicija hrani po daljšem času ali večjem številu re-produkcij tim. zgodovinsko resnico, se le-ta praviloma ne nanaša na določene osebe in dogajanje, ampak na institucije, običaje, pokrajino. Nezgodovinskost ustne tradicije je praviloma tako očigledna, kakor je očigledna sončeva pot po nebu — in prav tako zgolj **navidezna**; kar je empiričnem umovanju seveda slej ko prej nedoumljivo. Da se ne morejo na vsaki stopnji družbenozgodovinskega razvoja uveljaviti vsi ideali, ki jih vzdržuje ustna tradicija in ki po drugi strani vzdržujejo njo, se dovolj dobro zaveda že ustna tradicija sama: "otkad puška izidje na ovaj svijet, odunda se ja zabi' u ovu pećinu, jer vidio sam da puška može ubiti najboljega junaka, te kad je puška, nije vajde činiti dobra junaštva", pravi Marko Kraljević iz Vukove pripovedke. In to že nekaj let pred tem, ko se je Marx v Grundrisseju vprašal, če je možen Ahil s svincem in smodnikom, pa Iliada v času tiskarskega stroja. Pri tem pa ne gre pozabiti, da imajo svojo zgodovino tudi posamezni motivi in tipi herojev, ki pa oboji imajo svoje korene spet v zgodovini (Propp, Istoričeskie korni volšebnoj skaski, 1946).

Pri etnološkem raziskovanju ustne tradicije bi torej mogli sprejeti razlikovanje med živim in mrtvim semiotičnim sistemom (Levada, Social'naja priroda religii, 1965; cit. Kerševan, Problem opredelitve religije, 1972). Živ, funkcionirajoč je po tem razlikovanju tisti sistem, ki ga ljudje upoštevajo v dejanskem življenju, ker jim pomaga razreševati njihova osebna in družbena protislovja. Ustna tradicija je torej družbeni proces, ki je bolj ali manj res-ničen in vero-dostojen: re-produciranje ustne tradicije je hkrati tudi razodevanje njene res-ničnosti in vero-dostojnosti, ki je odvisna od dejanskosti rešitve, ki jo ponuja, tj. njene uporabnosti v danih okoliščinah pri razreševanju protislovij, v katere so zapleteni udeleženci re-produkcije ustne tradicije. Večja bo resničnost in verodostojnost ustne tradicije, tedaj tudi koncepcij, ki jih vsebuje, večji bo njen vpliv na pojmovanje danih okoliščin pri udeležencih njene re-produkcije, s tem tudi na oblikovanje zgodovinskih okoliščin. Zakaj človek dela v skladu s tem, kot se svet njemu dozdeva, kakor ga on razume in kakor mu on daje smisel. Res-ničnost in vero-dostojnost ustne tradicije zato ni nikdar konstantna, ampak se spreminja glede na prostor in čas, v katerem se odgovor daje, in mesta posameznega re-producenta v njem; je torej resnica vmeščenosti določene tradicije v določeno družbo na določeni stopnji razvoja produkcijskih sil in na njih temelječih produkcijskih odnosov.

Zmaga Kumer

FOLKLORISTIKA — DA ALI NE?

V času, ko opažamo v raznih strokah težnjo po čedalje večji specializaciji, se začenja v etnologiji poudarjati prav nasprotno, pač zato, ker sodobnim etnologom ni več pomembno raziskovati ljudsko kulturo in predmete oz. pojave, ki jo izražajo, marveč vidijo svoje poslanstvo v raziskovanju načina življenja neke etnične skupine ali območja. Marsikaj tistega, kar je doslej spadalo v etnologijo, naj bi prevzele ustrezne druge stroke. Ob takem gledanju postane kajpak vprašljivo, ali sta folkloristika in etnomuzikologija kot posebni stroki sploh upravičeni obstajati, ko imata vendar toliko skupnega s slavistiko in muzikologijo, vsaj na prvi pogled.

Na vprašanje, kaj je folkloristika, bo vsak brez oklevanja odgovoril, da je to znanost o folklori. Toda, kaj je folklor? Ne glede na to, da pomeni beseda v naši vsakdanji govorici vse mogoče (od pesmi, plesa, plesnih skupin, šeg, izdelkov domače obrti, noš, vezelih prtičkov pa do prostaških izrazov s kletvicami vred), tudi med strokovnjaki ni edinosti o vsebini pojma "folklor". Znano je, da je pred 30 leti izišli "Standard Dictionary of Folklore, Mythology and Legend" (New York 1949) objavil čez 20 različnih opredelitev. Nekateri avtorji štejejo v folkloro ljudsko materialno kulturo, ne pa tudi glasbe (A. Taylor), drugim pomeni samo pripovedništvo (R. A. Wattermann), v ZDA je takrat pomenila folkloro vso ljudsko duhovno kulturo, v južni Ameriki tudi materialno, v zahodni Evropi so s to besedo poimenovali umetniško ustvarjalnost najširših plasti, na vzhodu, zlasti v Sovjetski zvezi, pa so se omejili samo na ustno umetniško ustvarjanje. Jugoslovanski folkloristi označujejo s folkloro ljudsko pesništvo, pripovedništvo, glasbo, ples, šege in verovanja, čeprav so se na kongresih Zveze folkloristov zmeraj pojavljali tudi referati z območja likovne ljudske umetnosti, hkrati s stavbarstvom in nošo.

ZMAGA KUMER

dr. znanstveni svetnik, Sekcija za glasbeno narodopisje ISN SAZU, Ljubljana